

ДОВІЧНЕ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ В УКРАЇНІ У СВІТЛІ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

LIFE IMPRISONMENT IN UKRAINE IN THE LIGHT OF PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

Третяк М.В., студентка

*Інститут прокуратури та кримінальної юстиції
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

У статті досліджуються проблеми та недоліки сучасного механізму звільнення від довічного позбавлення волі в Україні з огляду на позиції, які висловлює Європейський Суд з прав людини під час розгляду справи «Петухов проти України (№ 2)». Розглянуто суттєві порушення, що обмежують права та законні інтереси засуджених до найсуворішого виду покарання. Досліджено механізм президентського помилування як можливості звільнення засуджених до довічного позбавлення волі або зміни його на строкове позбавлення волі і виділено ряд критеріїв, за якими цей механізм не відповідає сучасним європейським пенітенціарним стандартам.

Ключові слова: довічне позбавлення волі, рішення ЄСПЛ, помилування, звільнення засуджених, найсуворіший вид покарання, виправлення та ресоціалізація.

В статье рассмотрены проблемы и недостатки современного механизма освобождения от пожизненного лишения свободы в Украине с учётом позиций, на которых акцентирует внимание Европейский Суд по правам человека в решении «Петухов против Украины (№ 2)». Рассмотрены существенные нарушения, которые ограничивают права и законные интересы заключённых, отбывающих самый строгий вид наказания. Проведено исследование механизма президентского помилования как возможности освобождения от наказания или изменения его на лишение свободы на определённый срок, а также выделен ряд критериев, по которым этот механизм не соответствует современным европейским пенитенциарным стандартам.

Ключевые слова: пожизненное лишение свободы, решение ЕСПЧ, помилование, освобождение осуждённых, самый строгий вид наказания, исправление и ресоциализация.

Guaranteeing the right to life as an inalienable natural human right is one of the main responsibilities of the state. This right is protected by the constitutions of most countries of the world and by international acts, including the Universal Declaration of Human Rights (Article 3) and the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (Article 2). Protocol № 6 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms introduced the abolition of the death penalty. The preamble stresses that, given the evolutionary changes in the Council of Europe member states, there is a general trend towards abolition of the death penalty. The Criminal Code of Ukraine introduced life imprisonment as the most severe form of punishment.

But, given the dynamism of the development of society and the election of Ukraine as a vector of European integration, it cannot be argued that the abolition of the death penalty and the introduction of a new form of the most severe punishment are sufficient measures for the observance and guarantee of human rights in the state.

The article analyzes the mechanism of exemption from life imprisonment in Ukraine. To investigate this issue, the practice of the European Court of Human Rights in the case of *Petukhov v. Ukraine (№ 2)* has been reviewed. Life imprisonment in Ukraine allows for release due to incurable disease or through pardon. The second option actually exists, but in practice it is very difficult to implement. The mechanism of pardon for convicts has a number of barriers that prevent them from exercising their right to pardon. The article discusses such barriers. The European Court of Human Rights affirmed that such barriers are significant violations. In this regard, there is a need to reform this area of the penitentiary system of Ukraine. The article considers every violation that the European Court of Human Rights focused on and which requires changes at the state level.

Key words: life imprisonment, decision of the European Court of Human Rights, pardon, release of convicts, the most severe type of punishment, correction and resocialization.

Гарантування права на життя як невід'ємного природного права людини є одним із основних обов'язків держави. Це право охороняється як конституціями більшості держав світу, так і міжнародними актами, серед яких, зокрема, – Загальна декларація прав людини (Ст. 3) та Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (ст. 2). Протоколом № 6 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод запроваджено скасування смертної кари. У преамбулі наголошено, що з огляду на еволюційні зміни у країнах – членах Ради Європи простежується загальна тенденція до скасування покарання у вигляді смертної кари [1]. Разом із більшістю європейських країн Україна також обрала шлях гуманізації покарання та встановила мораторій на смертну кару до моменту ратифікації Протоколу № 6. Згодом рішенням КСУ від 29 грудня 1999 року (Справа № 1-33/99) положення про смертну кару визнано неконституційними, та вказано, що обрання виду покарання, яке замінить скасований, підлягає вирішенню в законодавчому порядку [2]. Із 2001 року новим Кримінальним кодексом України запроваджено довічне позбавлення волі як найсуворіший вид покарання.

Але з огляду на динамічність розвитку суспільства та обрання Україною вектору євроінтеграції не можна ствер-

джувати, що скасування смертної кари і запровадження нового виду найсуворішого покарання є достатніми заходами для додержання та гарантування прав людини в державі. Європейським Судом з прав людини (далі – ЄСПЛ) 12 березня 2019 року у справі «Петухов проти України (№ 2)» було прийнято рішення, яке розглядає довічне позбавлення волі в Україні як порушення прав людини. У цьому аспекті постає доцільним звернути увагу на зауваження ЄСПЛ та проаналізувати подальші перспективи змін національного законодавства, чим і зумовлені актуальність, мета і завдання роботи.

Наразі у сфері наукових досліджень, що стосуються проблем позбавлення волі, питання довічного позбавлення волі є найменш розробленим. Цьому питанню загалом або деяким його аспектам приділяли увагу такі науковці, як Ю.В. Баулін, В.Я. Тацій, А.Х. Степанюк, В.В. Сташис, І.М. Данышин, В.І. Анісімов, Є.Ю. Бараш, А.Л. Федорова, А.М. Литвиненко.

Довічне позбавлення волі передбачено ст. 64 Кримінального кодексу України, встановлюється за вчинення особливо тяжких злочинів і застосовується лише у випадках, спеціально передбачених цим Кодексом, якщо суд не вважає за можливе застосувати позбавлення волі на певний строк [3]. Вказана стаття у частині другій містить

також перелік суб'єктів, до яких не може бути застосовано такий вид покарання.

У європейських державах кількість злочинів, за які передбачено покарання у вигляді довічного позбавлення волі, різняться. Так, у Бельгії – 6, Польщі – 7, Австрії – 8, Латвії – 9, Данії – 10, Нідерландах – 23, Швеції – 25, Франції, Болгарії – 28 [4, с. 185]. Український кримінальний закон сьогодні налічує 15 статей із можливістю призначення найсуворішого виду покарання.

Правова регламентація даного покарання виражається у Кримінальному кодексі України, Кримінально-виконавчому кодексі України та в Положенні про порядок здійснення помилювання, затвердженому Указом Президента України від 21 квітня 2015 року № 223/2015. Положення передбачає можливість для засуджених до довічного позбавлення волі звернутися з клопотанням про помилювання після фактичного відбуття не менш як 20 років. У випадку задоволення клопотання особи може бути призначено покарання в розмірі не менш, ніж 25 років [5]. Але максимальної межі не встановлюється.

Однією із проблем законодавчого регулювання є те, що чинні редакції статей 81-82 КК України окремо не виділяють правил застосування умовно-дострокового звільнення або заміни невідбутої частини строку покарання більш м'яким до засуджених, які відбувають покарання у вигляді довічного позбавлення волі. Є.Ю. Бараш зазначає, що сама по собі відсутність у нормах закону вказівки на їх застосування виключно до засуджених, які відбувають покарання у вигляді позбавлення волі, вказує на доцільність установлення окремих правил для засуджених довічно [6, с. 347].

Ще однією проблемою, яка виникає під час дослідження вказаного питання, є суперечність між метою кримінального покарання та термінологічною суттю довічного позбавлення волі. Так, назва «довічне позбавлення волі» фактично суперечить меті та цілям кримінального покарання – виправленню засудженого. Йдеться про те, що під час відбування покарання в особи є прагнення до звільнення, що впливає на її поведінку під час відбування покарання. Довічне ж позбавлення волі позбавляє такого прагнення, а отже, і не сприяє виправленню.

Як уже зазначалося, Україна поділяє погляди європейської спільноти щодо гуманізації покарань. Тому за час існування довічного позбавлення волі як найсуворішого виду покарання до нормативно-правових актів, які стосуються цього питання, вносилися зміни, що розширяли коло прав засуджених.

Так, із 2006 року засуджені отримали можливість подавати клопотання про помилювання, про яке йшла мова раніше; у 2007 році скасовано обмеження на кількість передач; 2010 рік приніс широкий комплекс змін, серед яких: збільшення кількості короткострокових побачень, упровадження прогресивної системи відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі (розділ IV «Виконання покарання у виді довічного позбавлення волі» доповнено ст. 1511 «Зміна умов тримання засуджених до довічного позбавлення волі»); також надано дозвіл після відбуття 15 років строку покарання та переведення до багатомісних камер на участь у групових заходах освітнього, культурно-масового та фізкультурно-оздоровчого характеру; окремо визначені особливості відбування та виконання покарання жінками, засудженими до покарання у вигляді довічного позбавлення волі (розділ доповнено ст. 1512); у 2013 р. знято обмеження щодо окремого тримання від інших засуджених тих із них, яких засуджено до довічного позбавлення волі, після відбуття двадцяти років покарання у приміщеннях камерного типу: вони можуть бути переведені до звичайних жилих приміщень колонії максимального рівня безпеки; у 2014 р. забезпечено право засуджених на освіту (зокрема, для засуджених, які не мають загальної середньої освіти, у виправних колоніях утворю-

ються консультаційні пункти); кількість короткострокових побачень збільшено з 4 до 12 на рік та надано право на 4 тривалих побачення на рік; визначено, що у випадку сумлінної поведінки і ставлення до праці після відбуття п'яти років (замість десяти років) строку покарання засудженому може бути дозволено додатково витратити на місяць гроші в сумі 20% мінімального розміру заробітної плати; надано дозвіл після відбуття п'яти років строку покарання на переведення до багатомісних камер із можливістю брати участь у групових заходах освітнього, культурно-масового та фізкультурно-оздоровчого характеру [6, с. 351].

2019 рік можна умовно назвати новим етапом у системі функціонування найсуворішого виду покарання в Україні: 12 березня Європейський Суд із прав людини виніс рішення у справі «Петухов проти України (№ 2) (за заявою № 41216/13)», у якому висловив свою позицію щодо дотримання прав людини у випадку призначення довічного позбавлення волі.

Серед іншого заявник, засуджений до довічного позбавлення волі, скаржився на порушення ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (заборона катувань, нелюдського або такого, що принижує честь та гідність, поводження чи покарання) [8]. Аргументами громадянина Петухова, насамперед, було те, що його довічне позбавлення волі неможливо було скоротити ані де-юре, ані де-факто з огляду на те, що українське законодавство має лише процедуру президентського помилювання, яка є незрозумілою та недосконалою [7, с. 34].

Спираючись на аргументи заявника та на позиції ЄСПЛ, можна виокремити такі загальні проблемні питання, які виникають під час дослідження можливості помилювання засуджених до довічного позбавлення волі:

1. Із застосованих нормативних актів було невідомо, чи повинні двадцять п'ять років ув'язнення, в разі затвердження помилювання, відраховуватися з початку вироку або з дати подачі клопотання про помилювання. У першому випадку загальна тривалість вироку склала б двадцять п'ять років, у той час як у другому вона склала б сорок п'ять років.

2. У випадку задоволення клопотання і заміни довічного позбавлення волі на позбавлення волі на певний строк незрозуміло, чи можливе в такому разі застосування до цього строку механізму умовно-дострокового звільнення.

3. До складу Комісії з питань помилювання (далі – Комісія) призначаються висококваліфіковані юристи, громадські діячі, політики та представники творчої інтелігенції [5]. Тобто виникають сумніви у професійній юридичній оцінці такою комісією клопотання про помилювання.

4. Комісія розглядала клопотання на основі матеріалів, які було надано установою виконання покарань, без присутності ув'язненого, який подає клопотання, та без ознайомлення його з такими матеріалами. До того ж, останній не мав можливості оскаржити інформацію, що знаходилася в матеріалах.

5. Ані Президент, ані Комісія не зобов'язані обґрунтовувати свої рішення чи оприлюднювати їх. До того ж, вони не підлягають судовому перегляду.

За результатами розгляду справи ЄСПЛ визнав порушення ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Суд аргументував своє рішення тим, що Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод не забороняє довічне позбавлення волі як вид покарання в державі, але для того, щоб це покарання відповідало вимогам статті 3, необхідно забезпечити реальну можливість його пом'якшити. Це означає, що в ув'язненого повинні бути шанси на дострокове звільнення, а також можливість перевірки законності і обґрунтованості призначеного йому покарання. Зокрема, така перевірка повинна включати в себе оцінку того, чи існують підстави пеналогічного характеру, що виправдовують подальше утримання ув'язненого під вартою. До цих

підстав відносяться покарання, залякування, захист суспільства і виправлення злочинця. Співвідношення даних підстав необов'язково є постійним і в ході відбування покарання може змінюватися, так що підстави, які спочатку виправдовували утримання ув'язненого під вартою, можуть стати неактуальними, коли з моменту початку відбування покарання пройде багато часу.

ЄСПЛ підкреслював важливість виправлення злочинця, оскільки саме на цьому робиться зараз акцент у політиці європейських країн із питань призначення покарань, яка знаходить відображення в практиці державучасників, стандартах, прийнятих Радою Європи із цього питання, і у відповідних міжнародно-правових актах. Саме виправлення і є метою покарання, а тому неможливість пом'якшення покарання деструктивно впливає на досягнення такої цілі [7, с. 37].

Вказане рішення, на нашу думку, є визначальним для подальшого функціонування механізму довічного позбавлення волі, адже коли рішення стане остаточним відповідно до процедури, передбаченої в Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, в Україні виникнуть загальні зобов'язання стосовно внесення змін до нормативно-правових актів із метою приведення законодавства у відповідність до європейських стандартів.

Набуття рішенням остаточності також викликає ряд питань, однозначного вирішення яких поки що не існує. Так, сам факт такого рішення ЄСПЛ потенційно викличе зацікавленість у осіб, які відбувають покарання у вигляді довічного позбавлення волі. Закономірно, що вони будуть прагнути реалізувати своє право на пом'якшення покарання та, скоріше за все, після процедури подачі клопотання будуть звертатися і до національних судів.

Із цього випливає питання, чи будуть суди чекати внесення змін до законодавства, чи будуть спиратися на ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», яка визнає рішення ЄСПЛ джерелом права в Україні [9].

Суддя Великої Палати Верховного Суду Олександра Яновська, коментуючи вказану ситуацію, зазначає що «той позитивістський підхід, який зустрічається в нас в судах, не дасть змоги суддям перших інстанцій брати і використовувати рішення ЄСПЛ як норму прямої дії і переглядати ці вироки, приймаючи рішення про звільнення чи незвільнення довічно ув'язнених. Тому, скоріш за все, це питання буде піднятись по сходах судової системи і, можливо, буде винесене із часом на розгляд як виключна правова проблема» [10].

Підсумовуючи викладене, варто зазначити, що аналіз практики ЄСПЛ стосовно довічного позбавлення волі в Україні дає змогу висвітлити практичні та законодавчі проблеми захисту та реалізації прав засуджених до цього виду покарання. Такими проблемами є, насамперед, неясність та непрозорість процедури звернення та розгляду клопотання про помилування, сумніви щодо професійності та юридичної обізнаності членів Комісії з питань помилування, порушення забезпечення принципу гласності в цих питаннях, а також невідповідність українського механізму відбування покарання у вигляді довічного позбавлення волі загальній цілі покарання – виправленню злочинця. Проте прийняте 12 березня 2019 року рішення ЄСПЛ є важливим поштовхом до реформування системи відбування покарань у державі, що забезпечить дотримання прав людини в пенітенціарній системі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Протокол № 6 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який стосується скасування смертної кари : Прийнятий у Страсбурзі 28 квітня 1983 р. та набрав чинності 1 березня 1985 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_802 (дата звернення : 09.04.2019).
2. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190-1 Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару) : Рішення Конституційного Суду України від 29 грудня 1999 року справа №1-33/99. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-99> (дата звернення : 09.04.2019).
3. Кримінальний кодекс України : Закон від 05.04.2001 р. № 2341-III / *Верховна Рада України* URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення : 09.04.2019).
4. Гончарук О. Довічне позбавлення волі як найвища міра покарання у кримінальному праві європейських держав. Порівняльне і європейське право. 2012. Вип. 104. С. 185–187
5. Про Положення про порядок здійснення помилування : Указ Президента України від 21 квітня 2015 року 223/2015 / *Президент України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/223/2015> (дата звернення : 09.04.2019).
6. Бараш Є.Ю. загальні тенденції гуманізації та перспективи пенітенціарної пробації щодо довічного позбавлення волі. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2015. № 1(4). С. 344–354.
7. Решение ЕСПЧ по делу Петухова против Украины (№ 2). Принятое Европейским Судом по права человека 12 марта 2019 года в Страсбурге / Европейський Суд з прав людини. URL : <http://khpg.org/index.php?id=1553066514> (дата звернення : 10.04.2019).
8. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Прийнята Римі 4 листопада 1950 року. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення : 10.04.2019).
9. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 22.03.2006 № 3477-IV / *Верховна Рада України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15> (дата звернення : 10.04.2019).
10. Сук А. Стаття «Говорячи про перегляд довічних вироків в Україні, не варто забувати про баланс інтересів», – суддя ВП ВС Олександра Яновська від 27. 03.2019 року. Судебно-юридическая газета. URL : <https://sud.ua/ru/news/publication/138368-govoryachi-pro-pereglyad-dovichnikh-virokiv-v-ukrayini-ne-var-to-zabuvati-pro-balans-interesiv-suddya-vp-vs-oleksandra-yanovska> (дата звернення : 10.04.2019).